

**ՄՇՈՅ Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ, ՄԱՏՆԱՎԱՆՔ ԵՒ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ  
ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԹԵՄԱԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐՈՒ, ԲԱՍԵՆԻ ՈՒ ԹԱԽԹԻ  
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ, ՎԱՆՔԵՐՈՒ ԵՒ  
ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ԱՆՏԻՊ ՅՈՒՅԱԿ (1861-1866 ԹԹ.)**

**Բանալի բառեր՝** Մուշ, Սասուն, Ս. Առաքելոց վանք, Մատնավանք, Ս. Յովհաննէս վանք, Բասեն, Թախթ, թեմական գիւղեր, եկեղեցի, վանք, գերեզմանատուն:

**ՄՈՒՏՔ**

Հետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք անտիպ փաստաթուղթ մը, որ կը պարունակէ աշխարհագրականօրէն իրարմէ հեռու հայաբնակ գիւղերու, աւերակ կամ շէն վանքերու, եկեղեցիներու եւ գերեզմանատուներու ցուցակներ:

Առաջինը՝ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի (Ղազարու վանք, Թարգմանչաց վանք) թեմական գիւղերու ցուցակն է, պատրաստուած 1861-ին, ուր առանձին-առանձին տրուած է թեմականօրէն վանքին ենթակայ Մշոյ դաշտի, Սասնոյ Շատախ վիճակի, Մշոյ «ներքին դաշտ»ի եւ Մոթկանի 54 հայաբնակ գիւղերու ցուցակը, իւրաքանչիւրը իր հայ տուններու թիւերով:

Երկրորդը՝ Մատնավանքի թեմական 8 գիւղերու ցուցակն է, պատրաստուած 1866-ին, ուր եւս տրուած է իւրաքանչիւր գիւղի հայ տուններու թիւը:

Յաջորդը՝ Մշոյ պատմական վանքերէն երրորդի մը՝ Ս. Յովհաննէս (Եղրդուտի, Շիշ Իւղոյ եւ այլն) վանքի թեմական գիւղերու ցուցակն է, կրկին պատրաստուած 1866-ին, ուր եւս առանձին չորս խումբերով տրուած է թեմականօրէն վանքին ենթակայ գիւղերու ցանկը՝ Մշոյ դաշտի մէջ, ի «ներքին դաշտ Խուրթայ գաւառ»ի եւ Խիւնու (Խիւանք) եւ Սիւվանի գաւառներու: Ասոնցմէ Խիւնուի առաջին մասը միայն ունի հայ տուններու թիւեր, իսկ միւսները՝ ոչ: Որպէս Ս. Յովհաննէս վանքի թեմ՝ յիշատակուած է 67 գիւղ:

Առաջին մասով ուրեմն տրուած է Մշոյ եւ Սիւվանի շրջաններու 129 հայաբնակ աւաններու ցուցակը, 72-ը՝ հայ տուններու թիւերով, իսկ մնացեալները՝ առանց թիւերու: Ասոնց յաջորդած է Բասենի շրջանի աւերակ ու շէն վանքերու

\* Մեւրուպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ՀՅԹԻ, mihran.min@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ նոյեմբերի 5, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 13, 2022:

եւ եկեղեցիներու ցուցակ մը, ուր յիշուած են մօտ 13 գիւղերու մէջ գտնուած 6 վանքեր, 8 եկեղեցիներ եւ աւելի քան 10 գերեզմանատուններ:

Փաստաթուղթի վերջին մասը կը կրէ «Թախթ թեմի թիւրքաբնակ գիւղօրէից մէջ գտնուած եկեղեցիք եւ գերեզմանոցք» վերնագիրը, ուր յիշատակուած են Կարնոյ (էրզրումի) նահանգի Կարս գաւառի Թախթ կամ Թախտ շրջանի 36 թրքաբնակ գիւղերու մէջ գտնուած հայկական 22 եկեղեցիներ, 29 գերեզմանատուններ եւ մէկ բերդ: Թէեւ թուական նշուած չէ, բայց հաւանական է, որ Բասենի ու Թախթի նիւթերը եւս կազմուած ըլլան նախորդներու մօտիկ ժամանակահատուածի մը մէջ՝ 1860-ական թուականներուն:

Ծանօթ չէ, թէ ո՞վ կազմած է հրատարակուող փաստաթուղթը. հոն յիշուած են միայն Մշոյ երկու վանքերու թեմական գիւղերու ցուցակները կազմող եկեղեցականները՝ Մատնավանից վանահայր Պօղոս վարդապետն ու Բաղտասար վարդապետը, մինչ մնացեալ ցուցակներուն հեղինակները չեն նշուած: Բացառուած չէ, որ երեք վանքերուն պատկանող թեմական ցուցակները կազմուած ըլլան գործնական նպատակներով վանքի սահմանները ճշդելու, թեմերը յստակացնելու եւ հաւանական ոտնձգութիւններու առաջքը առնելու:

Նկատելի են սակայն որոշ ընդհանրութիւններ հրատարակուող փաստաթուղթի Կարսի շրջանին վերաբերող բաժինին եւ Կիրեղ եպսկ. Սրապեանի (1844-1895) նոյն մարզի մասին՝ 1878-ին կազմած տեղեկագրին միջեւ: Ենթադրելի է, որ Սրապեան եպսկ. ձեռքի տակ ունեցած եւ օգտուած է անկէ իր գործի պատրաստութեան ժամանակ<sup>1</sup>:

Հրատարակուող փաստաթուղթին մէջ յիշուած են բազմաթիւ գիւղանուններ, որոնց չենք հանդիպիր մեզի ծանօթ տպագիր գրականութեան մէջ: Ըստ երեւոյթին, աւելի ետք, երբ յայտնուեցան Արեւմտեան Հայաստանի տեղագրութեամբ եւ պատմութեամբ զբաղող բանասէր-ճանապարհորդներ ու շրջեցան այդ տարածքները, կամ երբ պատրաստուեցան հայաբնակ գիւղերու ընդարձակ գիւղացուցակներ, այդ գիւղերը կա՛մ հայաթափուած էին եւ կամ՝ անուանափոխուած: 1860ականներուն եթէ առկայ էին տակաւին անոնց հայկականութիւնը յուշող կոթողներ, ապա այդ փաստերը տակաւ վերացուած էին, ու անոնք վերածուած էին զուտ քրտաբնակ, թրքաբնակ կամ չերքէզաբնակ աւաններու:

Կայ նաեւ գրելաձեւի զանազանութենէն ծագող շփոթ մը: Յաճախ նոյն անուան գրութեան ձեւերուն մէջ տարբերութիւններ նկատելի են հրատարակուող ցուցակներուն եւ տպագիր աղբիւրներուն միջեւ. այսպէս օրինակ՝ Կարօ Սասունիի մօտ յիշուած «Արտօնք» գիւղը այստեղ դարձած է «Արտիօնք», «Սողգոմ»ը՝ «Սողկում», «Գոմեր»ը՝ «Կոմեր», «Մուշեղշէն»ը՝ «Մուշ-հշէն», «Ճապ-

<sup>1</sup> «Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերեալ», հրատարակեց Ա. Ագամեան, Բանբեր Հայաստանի արխիւների, Երեւան, 1970, քիւ 2 (26), էջ 89-124, մանաւանդ՝ էջ 92-93:

կիս»ը՝ «Ճամկիզ», «Կուսգետ»ը՝ «Կուցգէտ» եւ այլն<sup>2</sup>: Նոյնպէս, այլ աղբիւրի մէջ, «Ռմգանգա» ձեւով յիշուած տեղանունը հոս եղած է «Ընդմտանկայ»<sup>3</sup>:

Հրատարակուող փաստաթուղթի կարեւոր նորութիւններէն մէկը Մշոյ դաշտի եւ շրջակայքի գիւղերու հայ բնակչութեան թուաքանակի նշումն է, ինչ որ առաջին փորձերէն մէկն է այս ուղղութեամբ: Կարեւոր է նաեւ Արեւմտեան Հայաստանի պատմական երեք վանքերու ենթակայ թեմական գիւղերու բաշխման ցուցակը, որ կը լրացնէ այդ մասին մեզի հասած այլ աղբիւրներու տեղեկութիւնները, որոնք ընդհանրապէս կը վերաբերին աւելի հին ժամանակներու:

Տպագիր գրականութեան մէջ երբ խօսուած է Պատմական Հայաստանի կարգ մը բնակավայրերու մասին, յաճախ ակնարկութիւն չէ եղած անոնց անցեալի հայկականութեան փաստին, մինչդեռ հոս տրուած Բասենի ու Թախթի բաժիններուն մէջ առկայ են բազմաթիւ գիւղերու հայկական յիշատակարաններուն՝ եկեղեցիներուն, վանքերուն ու գերեզմանատուներուն մասին վկայութիւններ, ինչ որ լաւագոյն կը հաստատեն, որ անոնք եղած են հայաբնակ աւաններ: Տանք քանի մը օրինակ. Ճաւախ (Չայլախ) գիւղը, որ ըստ հրատարակուող փաստաթուղթին ունեցած է աւերակ եկեղեցի մը, աղբիւրներու մէջ անոր հայկականութեան մասին որեւէ ակնարկութիւն չկայ<sup>4</sup>, կամ Մասմըճուղը, որ ակնյայտօրէն այլ տեղ որպէս թրքաբնակ աւան յիշատակուած «Մասմատճուղ» գիւղն է, հոս յիշուած է այնտեղ գտնուող հայկական գերեզմանատունը, որ կը յուշէ անոր հայկական անցեալի մասին<sup>5</sup>: Նոյնն է Բասենի քրտաբնակ Զառապխանէ գիւղի պարագան, որուն համար հոս ըսուած է, որ հոն «հայոց ընդարձակ գերեզմանոց մը կայ խաչքարերով», մինչդեռ հայկական աղբիւրներ զայն յիշած են լոկ որպէս քրտաբնակ գիւղ եւ անոր հայկական գերեզմանատան կամ խաչքարերուն եւ անցեալին հայաբնակ եղած ըլլալու մասին որեւէ ակնարկութիւն չէ կատարուած<sup>6</sup>:

Հետաքրքրական են նաեւ Բասենի շրջանի չերքէզաբնակ եւ քրտաբնակ գիւղերու մասին վկայութիւնները, որոնք ո՛չ միայն իրենց տարածքին պահպանած են հայկական հետքեր, այլ նաեւ իրենց անուններուն կցորդուած «քիլիսէ»՝ եկեղեցի բառով յաւելեալ վկայութիւն մը կու տան իրենց հին՝ հայկական պատկա-

<sup>2</sup> Կարօ Սասունի, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Բ. տիպ, (Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ յուշամատեններ մատենաշար, թիւ 2), Անթիլիաս, տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2013, էջ 315, 317, 336:

<sup>3</sup> Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Մ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Գ. հատոր, Երեւանի Պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, էջ 446:

<sup>4</sup> Նույն տեղը, Գ. հատոր, 1991, էջ 605, Գ. հատոր, էջ 208:

<sup>5</sup> Նույն տեղը, Գ. հատոր, էջ 706:

<sup>6</sup> Նույն տեղը, Բ. հատոր, 1988, էջ 270:

նելիութեան եւ արմատներուն մասին (Ղօշա քիլիսէ, Գաբու քիլիսէ, Գրգըլ քիլիսէ եւ Ալաքիլիսէ):

Հոս յիշատակութիւն կայ նաեւ այն մասին, թէ ինչպէս շերքէզ, թիւրք եւ քիւրտ ազգաբնակչութեանց կողմէ հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը պարբերաբար թիրախ դառնալով ոսոնձգութեանց, յաճախ վերածուած են ախոռի, խոտի շտեմարանի, բնակարանի ու մզկիթի, կամ թէ ինչպէս անոնց սրբատաշ քարերը տեղափոխելով՝ կառուցած են մզկիթ եւ այլն:

Հրատարակուող փաստաթուղթը կը կազմէ առաջին մասը տետրակի մը, որ 10 Ապրիլ 1886-ին Սիւրմենէի մէջ նուիրուած է եկեղեցականի մը, որուն անունը թէեւ չէ նշուած, բայց ակնյայտօրէն Գարեգին եպսկ. Սրուանձտեանցն է, որ այդ թուականին կը վարէր Տրապիզոնի թեմի առաջնորդութիւնը: Զայն ընդօրինակողն է նահապետ Վաղարշակ Մատելեան, որ իր «ընկերակից եւ միանգամայն պաշտօնակից պ. Վաղարշին հետ» հաւաքած եւ տետրակին մէջ ընդօրինակած է նաեւ Սիւրմենիոյ եւ Սեաւ Զորի շրջաններու ժողովրդական հաւատալիքներու եւ սնապաշտութիւններու հարուստ փունջ մը, ուր կան զանազան տեսակի փորձանքներէ փրկուելու համար պատրաստուող «գիր»երու օրինակներ, անասուններու վերաբերող հաւատալիքներ եւ սնապաշտութիւններ, բախտաւոր եւ ձախորդ օրերու գուշակման ձեւեր, ծննդեան, մանկութեան եւ ամուսնութեան առնչուող սնապաշտութիւններ, «Նշանաւոր օրերու վերաբերեալ ծէսեր», Ծննդեան, Տեառնընդառաջի, Ծաղկազարդի եւ այլ տօներու հետ կապուած սնապաշտութիւններ եւ այլն: Բանահիւսական այս նիւթերէն առաջ կայ նաեւ ընդօրինակութիւնը Օսմանեան կայսրութեան մէջ քրիստոնեաներու թաղման համար տրուող նդովք-արտօնագրին, «Համառօտակի տեղեկութիւն Սուրմանիոյ Սեաւ Զորի տաճկացեալ հայոց վրայ» խորագրով պատմական գործ մը, «Սեաւ Զորի տաճկացեալ արդի հայոց գործած[ած] բառերն են» խորագրով փոքրիկ բառարան մը, Սիւրմենէի Առիծն գիւղէն Վարդան անուն բանաստեղծի մը հայատառ թրքերէն քանի մը տաղերը եւ այլն<sup>7</sup>, բայց այս բոլորը իրենց բնոյթով տարբեր ըլլալով մեր հրատարակած փաստաթուղթի ընդհանուր բովանդակութենէն, զանց ըրած ենք ու վերապահած՝ այլ առիթի:

Բանահիւսական փոքրիկ նիւթի մը տակ կայ նաեւ անունը Հրաչեայ Մար-

<sup>7</sup> Այս ձեռագրէն Սեաւ Զորի վերաբերող զոյգ գործերը եւ քուֆ իշխանութիւններու կողմէ տրուող քրիստոնեաներու քաղման արտօնագիրը տպագրուած են հետեւեալ հատորին մէջ. Դիւան հայոց պատմութեան. Հարստահարութիւններ Տաճկահայաստանում (վաւերագրեր 1801-1888), ԺԳ. հատոր, հրատարակեց Գիւտ Աղանեանց, Ա. Քահ., Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանցի, 1915, մուտքի «Երկու խօսք»ին մէջ եւ էջ 540-542: Սեաւ Զորի եւ բանահիւսական նիւթերու՝ հրատարակուող ձեռագրէն կատարուած ընդօրինակութիւն մը տես նաեւ՝ ԳԱԹ, Գ. Սրուանձտեանցի ֆոնտ, 25-IV, ք. 1-22:

կոսեանի, որ այդ նիւթը գրի առնող կամ ընդօրինակողին տրամադրող անձն է հաւանաբար:

Կարիք չկայ ըսելու, որ փաստաթուղթը հրատարակութեան տուած ենք ամենայն հարազատութեամբ, առանց մեր կողմէ որեւէ միջամտութեան: Մեր կողմէ աւելցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւնները միայն:

Տետրակը, ուր ընդօրինակուած է հրատարակուող փաստաթուղթը, կը պահուի Երեւանի եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանին (ԳԱԹ) մէջ, բաժանեալ երկու մասով, էջ 1-23՝ Գարեգին Սրուանձտեանցի ֆոնտ, 50-IV, իսկ էջ 24-60՝ Գիւտ քհնյ. Աղանեանցի ֆոնտ, 1103: Ծանօթ է, որ Աղանեանց քահանայ 1896-1898 թուականներուն, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկի յանձնարարութեամբ, ուղեւորուած է Կ. Պոլիս եւ այնտեղէն, Տրապիզոնէն եւ այլ վայրերէ կրցած է հաւաքել քանի մը հազար կարեւոր նամակներ ու գրուածքներ<sup>9</sup>: Աւելի ետք ալ, Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարքական փոխանորդ Յովհաննէս Ա. քհնյ. Մկրեանի միջոցաւ ստացած է Սրուանձտեանցի անտիպ ձեռագիրներու բաւական հարուստ հաւաքածոյ մը, որմէ բազում նիւթեր հրատարակած է իր նշանաւոր «Դիւան հայոց պատմութեան» շարքին եւ իր խմբագրած ու հրատարակած Թիֆլիսի «Լումայ» հանդէսին մէջ<sup>10</sup>: Սրուանձտեանցի արխիւէն Աղանեանցի մօտ եղած նիւթերը ամբողջութեամբ կամ մասնակի, անոր լիկատար երկերու հրատարակութեան ծառայեցնելու համար, 17 Դեկտ. 1897ին Թիֆլիսի Հրատարակչական ընկերութեան վարչութեան յանձնարարութեամբ յանձնուած են ընկերութեան խմբագրական մասնաժողովի նախագահ Ստեփանոս Մալխասեանցին<sup>11</sup>:

Հստ երեւոյթին, փաստաթուղթերու այս շրջագայութիւններուն ընթացքին տետրակը բաժնուած է երկու մասի եւ յայտնուած երկու տարբեր հաւաքածոներու մէջ, որոնք, բարեբախտաբար, ի վերջոյ հասած են Երեւան ու հանգրուանած՝ ԳԱԹ-ի մէջ:

<sup>8</sup> Թուագրուած է 24-59, բայց էջ 32-33ի միջեւ կայ չթուագրուած էջ մը, այնպէս որ փաստացի ունի 37 էջ եւ ամբողջ տետրակը՝ 60 էջ:

<sup>9</sup> Գիւտ Աղանեանց, Ա. Քան., Դիւան հայոց պատմութեան, ԺԳ., «Երկու խօսք», էջ 1:

<sup>10</sup> Դիւան հայոց պատմութեան, ԺԳ. հատորի նիւթերուն կարեւոր մէկ մասը առնուած է Սրուանձտեանցի արխիւէն: Նոյն արխիւէն հրապարակումներ կան նաեւ այլ հատորներու մէջ:

<sup>11</sup> ԳԱԹ, Գիւտ քհնյ. Աղանեանցի ֆոնտ, 1081:



\* \* \*

| 1 | **Թեմական գիւղօրէք Առաքելոց վանից ի Մուշ**<sup>12</sup>

21 Հոկտ. 1861, ի վանս Սբ. Առաքելոց

Մշոյ դաշտի մէջ.

|    |           |                   |
|----|-----------|-------------------|
| 1  | Մոկունք   | 40 տուն           |
| 2  | Ներքեւանք | 60 տուն           |
| 3  | Առաղ      | 50 տուն           |
| 4  | Հաւատորիկ | 60 տուն           |
| 5  | Բերդակ    | 80 տուն           |
| 6  | Տաղմառնիկ | 20 տուն           |
| 7  | Առվալինճ  | 100 տուն          |
| 8  | Սօղկում   | 40 տուն           |
| 9  | Ալիզոնան  | 15 տուն           |
| 10 | Շրմլակ    | 30 տուն           |
| 11 | Քօլօսիկ   | 25 տուն           |
| 12 | Խաս-Գիւղ  | 215 տուն          |
| 13 | Էրիշտէր   | 45 տուն           |
| 14 | Տէզհմէր   | 15 տուն           |
| 15 | Ծղակ      | 15 տուն           |
| 16 | Ծոզետ     | 5 տուն            |
| 17 | Խըֆներ    | 20 տուն           |
| 18 | Աւզուտ    | 40 տուն           |
| 19 | Ճամկիզ    | 5 տուն            |
| 20 | Մօզակ     | 30 տուն           |
| 21 | Մուշ-Խշէն | 10 տուն           |
|    | [Գումար]  | 920 <sup>13</sup> |

Շատախու վիճակ<sup>14</sup>

|   |               |          |
|---|---------------|----------|
| 1 | Կէլիայ Կիւզան | 100 տուն |
| 2 | Ախպի          | 40 տուն  |
| 3 | Շուշնամէրկ    | 20 տուն  |

<sup>12</sup> Վանքի թեմական գիւղերու մասին տե՛ս նաեւ՝ **Դկտր. Հ. Համազասպ Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը**, (Ազգային մատենադարան մատենաշար, հ. ՃՀԴ.), Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1953, էջ 83:

<sup>13</sup> Բնագրին մէջ գումարումները ճիշդ չեն: Մենք տուած ենք ուղիղը:

<sup>14</sup> Այս Շատախ վիճակը գտնուում է Սասուն գաւառում, չպէտք է շփոթել մեծ Շատախի հետ, որն Վասպուրականի հարաւային գաւառներից միւնն է [Ծնթ. հեղինակին]:

|   |          |         |
|---|----------|---------|
| 4 | Իրիցանք  | 10 տուն |
| 5 | Ազրաթափ  | 20 տուն |
| 6 | Գեղաշէն  | 25 տուն |
| 7 | Սէմալ    | 20 տուն |
| 8 | Շէնիկ    | 25 տուն |
|   | [Գումար] | 260     |

## |2| Ներքին դաշտի վիճակ

|   |              |          |
|---|--------------|----------|
| 1 | Պերմ         | 100 տուն |
| 2 | Բացի         | 40 տուն  |
| 3 | Առխունդ      | 10 տուն  |
| 4 | Սլոք         | 5 տուն   |
| 5 | Շաքօ         | 10 տուն  |
| 6 | Վերի Հոբշակ  | 5 տուն   |
| 7 | Ներքի Հոբշակ | 3 տուն   |
| 8 | Տալկան       | 15 տուն  |
|   | [Գումար]     | 188      |

## Մօթկանից վիճակ

|    |                        |         |
|----|------------------------|---------|
| 1  | Տ-լրրձոր <sup>15</sup> | 10 տուն |
| 2  | Տընկեր                 | 10 տուն |
| 3  | Խ-սօփի <sup>16</sup>   | 30 տուն |
| 4  | Խոճարէնք               | 4 տուն  |
| 5  | Շիկալէնք               | 8 տուն  |
| 6  | Արծուիք                | 15 տուն |
| 7  | Կօռկեր                 | 9 տուն  |
| 8  | Մեծ ձոր                | 15 տուն |
| 9  | Շէն                    | 40 տուն |
| 10 | Պօկնուտ                | 10 տուն |
| 11 | Ասի                    | 3 տուն  |
| 12 | Մըրհանք <sup>17</sup>  | 20 տուն |
| 13 | Կուցգէտ                | 30 տուն |
| 14 | Օկըռխուտ               | 50 տուն |

<sup>15</sup> Տ-լրրձոր՝ հաւանաբար տպագիր աղբիւրներու մէջ յիշատակուած Դալրձոր կամ Դալէրձոր գիւղն է։

<sup>16</sup> Խ-սօփի՝ հաւանաբար տպագիր աղբիւրներու մէջ յիշատակուած Խասօփի գիւղն է։

<sup>17</sup> Մըրհանք՝ տպագիր աղբիւրներու մէջ յիշուած է «Մըցանք» ձեւով։



|    |          |         |
|----|----------|---------|
| 15 | Առփի     | 15 տուն |
| 16 | Գետկից   | 3 տուն  |
| 17 | Ալընցոփ  | 10 տուն |
|    | [Գումար] | 282     |

**Թեմական գիւղօրէք Մատնավանից վանիցն, վանահայր Պօղոս վարդապետի բանիւ**<sup>18</sup>

21 Հոկտ. 1866, ի վանս Առաքելոց

|   |           |          |
|---|-----------|----------|
| 1 | Աշտիշատ   | 8 տուն   |
| 2 | Յրխու     | 10 տուն  |
| 3 | Կուրաու   | 40 տուն  |
| 4 | Սուլուխ   | 35 տուն  |
| 5 | Ալիճան    | 30 տուն  |
| 6 | Շէխուսուֆ | 7 տուն   |
| 7 | Ախճան     | 40 տուն  |
| 8 | Արթէրթ    | 30 տուն  |
|   | [Գումար]  | 200 տուն |

**| Յ| Թեմական գիւղօրէք Սբ. Յօհաննու վանից, Բաղտասար վարդապետի բանիւ**<sup>19</sup>

21 Հոկտ. 1861, ի վանս Սբ. Առաքելոց

Մշոյ դաշտի վիճակ

|   |           |         |
|---|-----------|---------|
| 1 | Խորէն     | 8 տուն  |
| 2 | Փողրկով   | 40 տուն |
| 3 | Սրնձնուտ  | 20 տուն |
| 4 | Արթխօնք   | 15 տուն |
| 5 | Աւզաղբիւր | 15 տուն |

<sup>18</sup> Մշոյ շրջանին մէջ կային համաման անուանումներով երկու վանքեր՝ «Մատին Առաքելոյ կամ Մատնէվանք կամ Ս. Պետրոս (Առաքելի) վանք» եւ «Մատնավանք կամ Մատռավանք կամ Մանրավանք»: «Մատնէվանք» անունով վանք մըն ալ կար Խլաթի մօտակայքը (**Ոսկեան**, *Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը*, էջ 247-258): Հոս խօսքը երկրորդ վանքին մասին է, որովհետեւ 1901-ին անոր ենթակայ թեմական եօթը գիւղերը կը նոյնանան հրատարակուող փաստաթուղթին մէջ տրուած գիւղերու ցանկին հետ: Անկէ կը բացակայի միայն առաջին գիւղը՝ Աշտիշատը (**Ուխտատու**, «Մատնավանքը եւ Ս. Սահակ», *Արեւելք օրաքերք*, Կ. Պոլիս, ԺԸ. տարի, թիւ 4694, Յուլիս 23/5 Օգոստոս 1901, էջ 1: Տես նաեւ **Ոսկեան**, *Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը*, էջ 253-254):

<sup>19</sup> Վանքի թեմական գիւղերուն մասին ընդհանրապէս տես՝ **Գեղամ Բաղապեան**, «Տարօնի Ս. Յովհաննէսի (Եղորտի) վանքի 1445 թուականի կոնդակը (պատմա-աշխարհագրական ակնարկ)», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, Պէյրութ, հ. ԺԷ., 1997, էջ 45-66, նաեւ **Ոսկեան**, *Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը*, էջ 126-127:

|    |              |          |
|----|--------------|----------|
| 6  | Շեխլան       | 50 տուն  |
| 7  | Քիւրթ Մէլտան | 40 տուն  |
| 8  | Խրզրլաղաճ    | 100 տուն |
| 9  | Կոմեր        | 50 տուն  |
| 10 | Փէթար        | 30 տուն  |
|    | [Գումար]     | [368]    |

Ներքին դաշտ Խուրթալ գաւառ

|   |                       |
|---|-----------------------|
| 1 | Գեղերվան              |
| 2 | Ահարօնք               |
| 3 | Ընքար [Ընձքար-Ընձքար] |
| 4 | Էհուղ                 |
| 5 | Բասօր                 |
| 6 | Շուղէք                |
| 7 | Կրրէ Մօրի             |
| 8 | Կալիէ Մսուր           |

Խիւնու գաւառ<sup>20</sup>

|   |           |
|---|-----------|
| 1 | Սաղտօն    |
| 2 | Հեղին     |
| 3 | Արտկօնք   |
| 4 | Իշխնձոր   |
| 5 | Ընկուզնակ |
| 6 | Սեւիտ     |
| 7 | Կասկալ    |
| 8 | Արս       |
| 9 | Բահմտալ   |

| 4 | Սիլվան գաւառ<sup>21</sup>

|   |             |
|---|-------------|
| 1 | Պաշխալ      |
| 2 | Ըռմտանկալ   |
| 3 | Կամհօք      |
| 4 | Կունտէ Լաւէ |
| 5 | Միրանկան    |
| 6 | Հալտալ      |

<sup>20</sup> Նկատի ունի Խիւնու գաւառը:

<sup>21</sup> Սիլվան գաւառը, հակառակ աշխարհագրականօրէն հեռու ըլլալուն Ս. Յովհաննէս վանքէն, հիմնէն ի վեր եղած է անոր քեմը: Այս մասին տես՝ Գեղամ Բաղդաւեան, «Տարօնի Ս. Յովհաննէսի (Եղրդուտի) վանքի...», էջ 49, 51, նաեւ Ոսկեան, Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, էջ 127:

|    |                     |
|----|---------------------|
| 7  | Զընգըն              |
| 8  | Հաշտար              |
| 9  | Շէրալ               |
| 10 | Ազտէն               |
| 11 | Պըլպըլ              |
| 12 | Ատշան               |
| 13 | Պիրէ հուլան         |
| 14 | Նըփրկերտ            |
| 15 | Թըլմին              |
| 16 | Պատկանէ Քէշէ        |
| 17 | Թըրպըսպի            |
| 18 | Կոնդէ Ճանց          |
| 19 | Հէլէն               |
| 20 | Խոշաւայ             |
| 21 | Ալիպանկի            |
| 22 | Հալէլի              |
| 23 | Խօճան               |
| 24 | ..... <sup>22</sup> |
| 25 | .....               |
| 26 | Հաճեճան             |
| 27 | Պաշքօյ              |
| 28 | Հաւանըք             |
| 29 | Սալըկան             |
| 30 | Ֆէրան               |
| 31 | Զըռըք               |
| 32 | Քընիաթ              |
| 33 | Հիւսէյնան           |
| 34 | Մերալեան            |
| 35 | Ասլօյ               |
| 36 | Սալաթ               |
| 37 | Զաքօյ               |
| 38 | Պալէ                |
| 39 | Կուրէլան            |
| 40 | .....               |

\* \* \*

|5| Բասենու մէջ եղած աւերակ և շէն վանօրայք և եկեղեցիք

<sup>22</sup> Հոս և աւելի վար կ'ետեռով տրուած մասերը բնագրինն են:

Պաշ Գիւղի հիւսիսակողմ 4 ժամ հեռաւորութեամբ Բասենու սահմանի մէջ եղած Սողանլու անտառին մէջ Սբ. Խաչ անուն բլուրի գլուխ կայ համանուն Սբ. Խաչ անուն մի աւերակ վանուց մնացորդներ:

Տեղական ժողովուրդ կ'աւանդէ թէ երբոր Քրիստոսի խաչափայտ Պարսկաստանի գերութենէ դէպի Կ. Պոլիս կը վերադառնար, գիշեր մը այնտեղ օթագայլելուն համար այս անունով վանք շինուած է այս տեղ:

Պաշ Գիւղի հիւս[իս]ակողմ երկու ժամ հեռաւորութեամբ Գարա Գուրուի չէրքէզաբնակ գիւղի մէջ կայ սրբատաշ քարերով շինուած գմբէթաւոր եկեղեցի, որոյ գմբէթ թէպէտեւ խոնարհած է, բայց գիւղացի չէրքէզներ առաստաղ ծածկելով իրենց գոմ արած են:

Այս գիւղի մէջ հայոց գերեզմանոցներ կան:

Պաշ Գիւղին հիւսիսակողմ 3 ժամ հեռաւորութեամբ Ղօշայ Քիլիսէ անուն չէրքէզաբնակ գիւղի մէջ երկու հատ համանուն վանքեր կան, մինն բոլորովին ողջ է, զոր չէրքէզներ իրենց բնակարան արած են, մինն եւս, որուն առաստաղ քակուած էր, շինքեր եւ իրենց ախոռ դարձուցած են:

Այստեղ եւս գերեզմանոցներ կան:

Սոյն վանուց արեւմտեան կողմ 1/4 [ժամ] հեռաւորութեամբ |6| Գաբու Քիլիսէ անուն քրտաբնակ գիւղի մէջ մի եկեղեցի կայ, որոյ մէջ քիւրտեր խոտ դիզեն:

Այս գիւղի մէջ եւս գերեզմանոցներ կան:

Գաբու Քիլիսէ գիւղիս արեւմտակողմ 20 վայրկեան հեռաւորութեամբ Գըզըլ Քիլիսէ անուն չէրքէզաբնակ գիւղի մէջ մի սրբատաշ քարերով վանք կայ, զոր չէրքէզներ քակելով, քարեր բերեր ուրիշ տեղ իրենց ճամի<sup>23</sup> շինած են:

Այստեղ եւս գերեզմանոցներ կան:

Պաշ Գիւղի հիւսիսակողմ 3 ժամ հեռաւորութեամբ Ղօշայ Քիլիսէ մերձակայքեր Վանք անունով սրբատաշ քարերով շինուած երկու հատ վանքեր կան իրարու մերձ, որոց մինն բոլորովին կենդանի կեցած է, իսկ միւսի միայն պատեր կանգուն կմնան:

Վանքիս հիւսիսակողմ 20 վայրկեան հեռաւորութեամբ Իշաց անուն չէրքէզաբնակ գիւղի մէջ մի եկեղեցի կայ, որուն առաստաղ փլշած էր, բայց տեղույն չէրքէզագգի Մովսէս բէկ առաստաղը ծածկելով իրեն սենեակ արած էր:

Իշաց գիւղիս արեւելակողմ մի ժամ հեռաւորութեամբ Սուլուղ անունով աւերակին մէջ մի սրբատաշ քարերով եկեղեցի կը գտնուի, բոլորովին |7| կանգուն կը մնայ:

Այստեղ եւս գերեզմանոցներ կան:

Սուլուղի արեւ[ել]ակողմ մի ժամ հեռաւորութեամբ Ալաքլիսէ անուն քրտաբնակ գիւղի մէջ նոյն անուն եկեղեցւոյ մը աւերակներ կան, որոյ մէջ քիւր-

<sup>23</sup> Ճամի (արաբ.)՝ մզկիթ:

տեր խոտ կը դիզեն: Այստեղ եւս հայոց գերեզմանոցներ կան:

Ալաքիլիսէ գիւղի արեւելակողմ  $1/2$  [ժամ] հեռաւորութեամբ Յօբերան քիւրտաբնակ գիւղի մէջ սրբատաշ քարերով շինուած աւերակ եկեղեցի մը կայ, որոյ մէջ քիւրտերը խոտ կը դնեն: Այստեղ եւս գերեզմանոցներ կան:

Յօբերան գիւղի արեւելակողմ  $1/2$  ժամ հեռաւորութեամբ Շատէվան անուն քրտաբնակ գիւղի մէջ աւերակ եկեղեցի մը կայ, որոյ մէջ քրտեր խոտ կը դիզեն: Այստեղ եւս գերեզմանոց կայ:

Պաշ Գիւղի արեւելեան հարաւակողմ  $3$  ժամ հեռաւորութեամբ Երասխին եզերք Զառապխանէ անուն քրտաբնակ գիւղի մէջ հայոց ընդարձակ գերեզմանոց մը կայ՝ խաչքարերով:

Կ'ըսուի թէ ի հնում այս գեղ պղնձի հանք եղած է,  $|8|$  եւ կէս ժամու ճանապարհ տեղ պղինձ հանելու համար խրամներ բացած են:

Զառապխանէի արեւելեան հարաւակողմ Սէօքիւթլու անուն աւերակ գիւղի մէջ, սրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցւոյ մը չորս պատեր կան: Սորա քով եւս՝ գերեզմանոցներ:

Զառապխանէի արեւմտակողմ կը գտնուի Սըտըխ անունով քաղաքի մը մեծ աւերակներ:

Այս քաղաքի պատմութիւն կը գտնուի Կարսի Նախշուան գիւղի քահանայի տուն:

### **Թախթ թեմի թիւրքաբնակ գիւղօրէից մէջ գտնուած եկեղեցիք եւ գերեզմանոցք:**

Պօզլուզ գիւղի մէջ կայ մի աւերակ եկեղեցի, որոյ անուն չգիտցուիր, եւ գերեզմանոց:

Պայղարայ գիւղ ունի գերեզմանոց:

Նասեճայ գիւղ ունի գերեզմանոց:

Օրթաղալայ գիւղ ունի գերեզմանոց:  $|9|$

Թափաճաք գիւղ ունի գերեզմանոց:

Կօշափուճար գիւղ ունի գերեզմանոց:

Քաքեաճ գիւղ ունի գերեզմանոց:

Աղճաղալայ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Պաշքէօյ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Պէգիրկեան Կէշիրտ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Հալ Օղլի գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Խաա Քէօյ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Վերի Շէն գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Սալուտ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:

Թօզանլու գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի:

Եօլ Կէշմէզ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի:

էյրիճէ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի:  
 Ճաւլախ գիւղ ունի աւերակ եկեղեցի:  
 Աղեար [գիւղի] եկեղեցին թիւրքեր փոխեցին իրենց բնակարանի:  
 Քիրլեկ [գիւղի] շէրքէզներ եկեղեցին տան փոխեցին: Ունի գերեզմանոց: | 10|  
 Գարափունդար ունի գերեզմանոց:  
 Վերի Քեօթանչի ունի գերեզմանոց:  
 Իկտիր ունի գերեզմանոց:  
 Իշանլու [գիւղի] քիւրտեր եկեղեցին տան փոխեցին, ունի գերեզմանոց:  
 Ղարաքիլիսէ ունի աւերակ եկեղեցի, գերեզմանոց եւ բերդ:  
 Արտօս ունի եկեղեցի, զոր տաճիկը մզկիթի դարձուցած են, եւ գերեզմանոց:  
 Աւսուզ ունի գերեզմանոց:  
 Մասմըճուղ ունի գերեզմանոց:  
 Թօզլիճայ ունի գերեզմանոց:  
 Պալպուրթ ունի գերեզմանոց:  
 Սէօկիւթլու ունի գերեզմանոց:  
 Պզտիկ Թեքմէ ունի աւերակ եկեղեցի եւ գերեզմանոց:  
 Աղտաշ ունի գերեզմանոց:  
 | 11| Թիւրքմէնաշէն ունի երեք աւերակ եկեղեցիներ:  
 Կէօքչայ տաղ անուն լերան տակ կայ աւերակ եկեղեցի:  
 Քիւլիւկ Իւսիւֆ, ունի գերեզմանոց:

MIHRAN MINASSIAN

A PREVIOUSLY UNPUBLISHED LIST OF DIOCESAN VILLAGES OF THE  
 MONASTERIES OF SURP ARAKELOTS IN MUSH, MADNAVANK AND SURP  
 HOVHANNES, AS WELL AS ARMENIAN CHURCHES, MONASTERIES AND  
 CEMETERIES OF PASEN AND TAKHT (1861–1866)

**Key words:** Mush, Sasun, Surp Arakelots Monastery, Madnavank, Surp Hovhannes Monastery, Pasen, Takht, diocesan villages, church, monastery, cemetery.

The article presents a previously unpublished document of historical value which contains lists, compiled in 1861–1866, of Armenian-populated villages, functioning and abandoned monasteries, churches and cemeteries in several districts geographically far from each other.

The first part contains a list of 54 diocesan villages of the Arakelots Monastery (Surp Ghazaros, Tarkmanchats), with the numbers of Armenian houses in each village. Then a list of 8 diocesan villages of the Madnavank Monastery is given,

which also contains the numbers of houses. It is followed by a list of 67 diocesan villages of the monastery of Surp Hovhannes (Yeghertud), the third of the historical monasteries of Mush. 10 villages in the list also contain the numbers of houses.

Thus, in total, the document presents 129 Armenian-populated villages, 72 of which contain the numbers of Armenian houses.

This is followed by a list of existing and abandoned monasteries and churches of the Pasen district. It contains information about 6 monasteries, 8 churches and more than 10 cemeteries located in 13 villages.

The last part of the document is entitled “Churches and cemeteries discovered in the Turkish villages of the Takht diocese.” It contains information about 22 Armenian churches, 29 cemeteries and 1 fortress. These were found in 36 Turkish villages of the Takht district of the Gars region.

Important news for a researcher in the published document is the information about the number of Armenian houses in the Mush Valley and its environs – this is one of the first attempts of collecting statistical data. The lists of churches and cemeteries in the villages abandoned by the Armenians are also important, especially since there is no evidence on many of them in other sources. The lists confirm that those villages were Armenian.

#### МИГРАН МИНАСЯН

### **РАНЕЕ НЕ ПУБЛИКОВАВШИЙСЯ СПИСОК ЕПАРХИАЛЬНЫХ СЁЛ МОНАСТЫРЕЙ СУРЬ АРАКЕЛОЦ, МАТНАВАНК И СУРЬ ОВАНЕС, А ТАКЖЕ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ, МОНАСТЫРЕЙ И КЛАДБИЩ БАСЕНА И ТАХТА (1861-1866 ГГ.)**

**Ключевые слова:** Муш, Сасун, монастырь Сурб Аракелоц, Матнаванк, монастырь Сурб Ованес, Басен, Тахт, епархиальные сёла, церковь, монастырь, кладбище.

В статье представлен ранее не публиковавшийся документ, представляющий историческую ценность. Он содержит составленные в 1861-1866 годах списки сёл, населенных армянами, действующих и покинутых монастырей, церквей и кладбищ в нескольких друг от друга округах.

В первой части приводится список 54 епархиальных сёл монастыря Аракелоц (св. Газарос, Таргманчац), с числом армянских домов в каждом селе, затем даётся список 8 епархиальных сёл монастыря Матнаванк, в котором также содержатся данные о числе домов. В завершение приводится список 67 епар-

химальных сёл монастыря Сурб Ованес (Егрдут), третьего из монастырей Муша; 10 сёл из списка содержат данные о численности домов.

Таким образом, суммарно в документе представлены данные о 129 сёлах, населенных армянами; из них по поводу 72 сел приводятся данные о численности армянских домов.

Затем следует список действующих и покинутых монастырей и церквей округа Басен, который содержит сведения о 6-и монастырях, 8-и церквях и более чем 10-и кладбищах, находящихся в 13-и деревнях.

Последняя часть документа озаглавлена «Церкви и кладбища, обнаруженные в заселенных турками селениях Тахтской епархии», которая содержит сведения о 22-х армянских церквях, 29-и кладбищах и одной крепости, обнаруженных в 36-и турецких деревнях округа Тахт Карской области.

Важной новостью в публикуемом документе является содержащиеся в нем сведения о числе армянских домов Мушской долины и его окрестностей – это одна из первых попыток сбора статистических данных. Важны также списки церквей и кладбищ в покинутых армянами сёлах, которые подтверждают армянскую принадлежность этих сёл, тем более, что данные о многих из них в других источниках отсутствуют.